

تحلیل پیشران‌های کلیدی مؤثر بر الگوی سیاست‌گذاری گردشگری مذهبی کلانشهر مشهد با رویکرد آینده‌پژوهی

علی رضایی مقدم: دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
ابوالفضل مشکینی*: عضو هیئت علمی گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری: عضو هیئت علمی گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و روستایی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

چکیده

Analysis of Key Drivers Influencing the Policy-Making Pattern of Religious Tourism in the Metropolis of Mashhad with a Foresight Approach

Abstract

Scientific advancements and the emergence of a new field called foresight have enabled humanity to reinterpret its destiny. Foresight is a science that, by understanding current issues and identifying a desirable future, allows for the adoption of appropriate strategies to move toward that desired future. In essence, foresight, by outlining a clear vision of the future, increasing awareness of ongoing transformations, and enabling timely decision-making, can empower any society or organization to find the best solutions. In the context of the importance of tourism, the absence of a shared vision in this field, and the multiplicity of decision-making and policy-making institutions, identifying and understanding key drivers can contribute to developing a future vision that predicts and illustrates possible and desirable trends in religious tourism, and it also enables policymakers to control future developments and devise effective strategies to achieve a desirable future. Accordingly, thinking about the future and engaging in foresight has become a modern discipline within circles of power and decision-making, gaining increasing attention from decision-making, management, and planning centers over the past century. Based on this, the present study attempts to identify the key drivers of religious tourism policy-making in the metropolis of Mashhad from a foresight perspective in order to develop scenarios aligned with the city's specific conditions. This applied research utilizes a descriptive-analytical method and employs the cross-impact analysis matrix using MicMac software. The statistical population includes 30 experts, managers, and specialists in the fields of tourism and foresight. The results and the distribution of variables indicate systemic instability under the current conditions. Based on the output of MicMac software, 7 drivers—due to their high direct and indirect influence on the future of religious tourism policy-making in Mashhad—were identified as key factors.

Keywords: Policy-making, Religious Tourism, Foresight Approach, Mashhad City, MicMac Software.

پیشرفت‌های علمی و ظهور علم جدیدی به نام آینده‌پژوهی به بشر توانایی داده که تفسیر دیگری از سرنوشت خود ارائه کند. آینده‌پژوهی علمی است که با شناخت مسائل و مشکلات موجود و شناسایی آینده مطلوب، با اتخاذ راهکارهای مناسب می‌توان به سمت آینده مطلوب گام برداشت. در واقع آینده‌پژوهی با ترسیم افق روشن از آینده، آگاهی از روند تحولات و تصمیم‌گیری بهنگام می‌تواند هر جامعه یا سازمانی را در یافتن بهترین راهکارها توانا تر سازد. بر این اساس و با توجه به اهمیت گردشگری و فقدان چشم‌انداز مشترک در این حوزه و همچنین تعدد نهادهای تصمیم‌گیر و سیاست‌گذار، شناسایی و شناخت پیشران‌های کلیدی می‌تواند در تهیه و تنظیم چشم‌انداز آینده که روندهای ممکن و مطلوب آینده گردشگری را پیش‌بینی و ترسیم کند و ضمن کنترل تحولات آینده، راهبردهای مناسب برای رسیدن به آینده مطلوب را در خصوص سیاست‌گذاران گردشگری قرار دهد. بر این اساس تفکر به آینده و آینده‌پژوهی به دانشی نوین در محافل قدرت و تصمیم‌گیری تبدیل شده است به‌گونه‌ای که در سده گذشته، آینده‌پژوهی بیشتر مورد توجه مراکز تصمیم‌گیری، مدیریت و برنامه‌ریزی قرار گرفت. بر این اساس در این پژوهش سعی شده است با نگاهی آینده‌پژوهانه نسبت به شناسایی شاخص‌های پیشران و کلیدی سیاست‌گذاری گردشگری مذهبی کلانشهر مشهد پرداخته شود تا از این طریق بتوان سناریوهایی متناسب با شرایط کلان‌شهر مشهد ارائه داد. این پژوهش به لحاظ هدف از نوع کاربردی است که با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و بهره‌گیری از ماتریس تحلیل اثرات متقابل در نرم‌افزار آینده‌پژوهی میک مک انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش ۰۳ نفر از اساتید، مدیران و کارشناسان در حوزه گردشگری و آینده‌پژوهی می‌باشد. نتایج حاصل از پژوهش و نحوه توزیع و پراکنش متغیرها در صفحه پراکنده‌گی، نشان‌دهنده ناپایداری سیستم می‌باشد. براساس نتایج حاصل از نرم‌افزار میک مک، تعداد ۷ پیشران، با توجه به اینکه بیشترین مقدار تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم داشتند، به‌عنوان عوامل کلیدی انتخاب شدند.

واژگان کلیدی: سیاست‌گذاری، گردشگری مذهبی آینده‌نگری، مشهد، MicMac.

۱- بیان مسأله

یکی از مهم‌ترین فعالیت دولت‌ها، طراحی و تدوین سیاست‌های عمومی (کلان) است در تعریف سیاست‌های عمومی آمده است "مجموعه‌ای از تصمیمات به هم وابسته است که به وسیله گروه‌ها یا بازیگران سیاسی به هدف دستیابی به اهداف خاص یا به دست آوردن ابزار مناسب برای دستیابی به آن اهداف اتخاذ می‌شود". (ویلیام جنکینز، تحلیل سیاست‌ها ۱۹۷۸)، سیاست‌گذاری عمومی پدیده‌ای است که در قالب یک برنامه دولتی، در یک بخش از جامعه یا یک فضای جغرافیایی ظاهر می‌شود (مولر، ۱۳۷۸؛ اسمیت، ۲۰۶). فرایند سیاست‌گذاری عمومی را به صورت مجموعه‌ای از آثار و عواملی مانند اعتقادات و ارزش جامعه، دانش و فن، فشار و قدرت، حمایت و نبود حمایت و قوانین و مقررات تصویر کرده است. ارزش‌های جامعه از سوی مراجع مذهبی و سنتی و فرهنگ حاکم، دانش و فن از سوی متخصصان و کارشناسان امر، فشار و قدرت از طرف صاحبان قدرت، حمایت و عدم حمایت از سوی گروه‌های ذی‌نفوذ و قوانین و مقررات از سوی سازمان‌ها و مراجع قانونی اعمال می‌شوند و در فرایند سیاست‌گذاری تأثیر می‌گذارند. در یک نگاه کلی می‌توان عوامل تأثیرگذار در فرایند سیاست‌گذاری را به سه بخش عمده جامعه مدنی، دولت و بخش خصوصی تقسیم‌بندی کرد. بسیاری از سیاست‌گذاران دنیا به گردشگری به عنوان یک صنعت به ویژه از بعد آثار اقتصادی آن، اهتمام ورزیده‌اند. مزایا و منابع اقتصادی حاصل از گردشگری و جلوه‌های جغرافیایی و محیطی آن بسیار جالب‌توجه است و بیشتر مطالعات و تحقیقات انجام شده به این موارد پرداخته‌اند. این امر بیانگر اهمیت و جایگاه گردشگری در دنیای امروز است. در واقع سیاست‌ها؛ محصول محیط سیاسی، ارزش‌ها و ایدئولوژی قدرت، اصول نهادینه شده و فرآیندهای تصمیم‌گیری هستند علت آن است که نیروها و عوامل تأثیرگذار و تأثیرپذیر بسیاری در فرآیند سیاست‌گذاری دخیل هستند شرط عمومی تلقی شدن هر سیاستی آن است که توسط دولت و دستگاه‌های دولتی تدوین شده باشد یا حداقل توسط دولت و دستگاه‌های دولتی کنترل یا تأیید شده باشد. از سوی دیگر پیشرفت‌های علمی و ظهور علم جدیدی به نام آینده‌پژوهی به بشر توانایی داده که تفسیر دیگری از سرنوشت خود ارائه کند. آینده‌پژوهی علمی است که با شناخت مسائل و مشکلات موجود و شناسایی آینده مطلوب، با اتخاذ راهکارهای مناسب می‌توان به سمت آینده مطلوب گام برداشت. در واقع آینده‌پژوهی با ترسیم افق

روشن از آینده، آگاهی از روند تحولات و تصمیم‌گیری بهنگام می‌تواند هر جامعه یا سازمانی را در یافتن بهترین راهکارها توانا تر سازد. براین اساس می‌توان گفت که تفکر به آینده و آینده‌پژوهی به دانشی نوین در محافل قدرت و تصمیم‌گیری تبدیل شده است به گونه‌ای که در سده گذشته، آینده‌پژوهی بیشتر مورد توجه مراکز تصمیم‌گیری، مدیریت و برنامه‌ریزی قرار گرفت. بر این اساس و با توجه به اهمیت گردشگری و همچنین تعدد نهادهای تصمیم‌گیر و سیاست‌گذار، شناسایی و شناخت پیشران‌های کلیدی می‌تواند در تهیه و تنظیم چشم‌انداز آینده که روندهای ممکن و مطلوب آینده گردشگری را پیش‌بینی و ترسیم کند و ضمن کنترل تحولات آینده، راهبردهای مناسب برای رسیدن به آینده مطلوب را در خصوص سیاست‌گذاران گردشگری قرار دهد. براین اساس در این پژوهش سعی شده است با نگاهی آینده‌پژوهانه نسبت به شناسایی پیشران‌های کلیدی سیاست‌گذاری گردشگری مذهبی کلانشهر مشهد پرداخته شود تا از این طریق بتوان سناریوهایی متناسب با شرایط کلان‌شهر مشهد ارائه داد.

۲- مبانی نظری گردشگری

واژه گردشگری معادل واژه توریسم در لاتین می‌باشد که از کلمه‌ی تور به معنای گشتن گرفته شده است (آکسفورد، ۱۹۷۴: ۱۸۹). تور در زبان فرانسه به معنای حرکت دورانی (چرخش)، عمل پیمودن، طی کردن پیرامون، سیر کردن، گردش نمودن می‌باشد. این واژه نخستین بار در سال ۱۸۱۱، در مجله‌ای انگلیسی به نام اسپورتینگ مارگازین (مجله ورزشی) به کار گرفته شد. در آن زمان این لغت به معنای مسافرت به منظور تماشای آثار تاریخی و بازدید از مناظر طبیعی برای کسب لذت به کار می‌رفت (جلالی و خادم الحسینی، ۱۳۹۴: ۱۵۴). "بازه زمانی" جزء مفاهیم کلیدی در تعاریف گردشگری بالاخص در تعاریف اولیه می‌باشد و پس از گذشت زمان و به آرامی مفاهیمی چون هدف، انگیزه و انواع گردشگری وارد ادبیات گردشگری می‌گردد و تعاریف مربوط به گردشگری معنای جامع‌تر و پیچیده‌تری را به خود می‌گیرد.

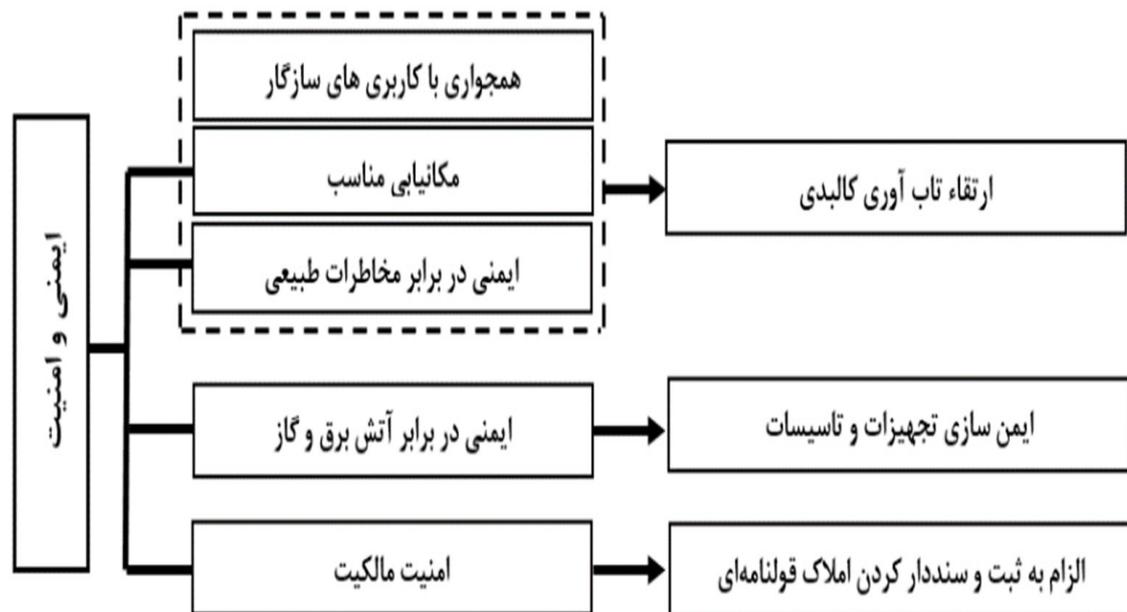
از جمله تعاریف جامعی که در زمینه گردشگری ارائه شده است می‌توان به تعریف رنجبریان و زاهدی به شرح ذیل اشاره نمود: (صنعت گردشگری را می‌توان فرایندها، فعالیت‌ها و نتایج حاصل از ارتباط و تعامل میان گردشگران، فعالان صنعت گردشگری، زمامداران و جامعه محلی و محیط

همکارانش به کنشگران گردشگری توجه نموده و آن‌ها را در ۴ دسته گردشگران، سازمان‌های مسافرتی، دولت‌های مبدأ، دولت‌های میزبان و مردم محلی تقسیم‌بندی نموده است.

گردشگری مذهبی

مدارک و مستندات تاریخی موجود از تمدن‌های عظیم بین‌النهرین، مصر و دیگر آثار و قرائن برجای‌مانده از روزگاران پیش از تاریخ، از سفرهای مذهبی هزاران نفر از انسان‌ها حکایت می‌کنند، به طوری که افراد بسیاری از هزاران سال قبل به منظور انجام فرایض دینی هر رنجی را بر خود هموار می‌کردند و راهی سفرهای دور و دراز می‌شدند (santoe, 2004: 4 در ابراهیمی زاده، ۳۱۹: ۱۱۸). سفرهای مصریان برای دیدار از فراغنه، مراسم مقدس یونانیان باستان در معابد آپولو، سفر ایرانیان باستان به معبد آناهیتا در کنگاور و... شواهد تاریخی هستند که هر یک به گونه‌ای قدمت و رواج این شکل از گردشگری را در میان ملل مختلف نشان می‌دهد (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۸). این سفرها از منظر هدف به دو شکل سفرهای عبادی و زیارتی و سفرهای تبلیغی که با نیت ارشاد و هدایت مردم صورت می‌گیرد قابل تقسیم است (یگانگی و افشار، ۱۳۹۰: ۶). که نوع اول آن در قالب زیارت و گردشگری مذهبی انجام می‌گردد.

پیرامونی دانست که موجب جلب و پذیرش گردشگر در مقصد می‌گردد. بنابراین صنعت گردشگری مجموعه‌ای از فعالیت‌ها، خدمات و صنایع مختلفی است که به یک تجربه سفر می‌انجامد. این صنعت شامل حمل‌ونقل، اقامت، تغذیه، خرید، تفریح و سرگرمی و دیگر خدمات مهمان‌نوازی است که در اختیار فرد یا گروه‌های مختلفی قرار می‌گیرد که از موطن خود به قصد سفر خارج می‌شوند). (رنجبریان و زاهدی، ۱۳۸۸: ۱۱). در این تعریف از واژه فرآیند استفاده شده است؛ بر این اساس گردشگری در لحظه خاصی خلاصه نمی‌گردد بلکه تمامی فعالیت‌ها را از زمان خروج گردشگر از مبدأ تا بازگشت دوباره آن از قبیل برنامه‌ریزی سفر، مسافرت به مقصد، بازگشت و حتی یادآوری خاطرات آن را شامل می‌شود. نکته دیگر ذکر شده در تعریف فوق‌الذکر، استفاده از ترکیب "صنعت گردشگری" می‌باشد که در تعاریف مختلف از جمله تعریف پوراحمد و همکارانش بدان اشاره شده است. از نظر پوراحمد و همکارانش نیز گردشگری یک صنعت خدماتی است که شامل تعدادی از ترکیبات مادی و غیرمادی می‌باشد و به مجموعه فعالیت‌هایی اطلاق می‌شود که در فرآیند جذب و میهمانداری بین گردشگران، سازمان‌های مسافرتی، دولت‌های مبدأ، دولت‌های میزبان و مردم محلی برقرار می‌شود (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۵۳) و با انگیزه‌های متفاوتی چون استراحتی و فراغتی، مذهبی، فرهنگی، ورزشی، بازاری و همایشی انجام می‌گیرد (خوش فر و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۸۲). در تعریف پوراحمد و

شکل ۱- انواع سفرهای مذهبی (مأخذ: نگارنده برگرفته از یگانگی و افشار، ۱۳۹۰)

گردشگری مذهبی نوعی از گردشگری فرهنگی است که به منظور زیارت اماکن، آثار، یادمان‌های مذهبی، انجام اعمال مذهبی و دینی و گذران اوقات فراغت در مکان‌ها و مراکز مذهبی جهان انجام می‌شود (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۲). نکته قابل توجه در این زمینه، این است که گردشگری مذهبی تنها شکل از اشکال گردشگری می‌باشد که بر موانع آب و هوایی غلبه می‌نماید. بدین ترتیب با تغییرات فصل و تحولات آب و هوایی مشاهده می‌شود که تعداد گردشگران شهرها و مراکز مذهبی دچار تغییر نمی‌شود. (Meyer, 2004,42)

مفاهیم آینده‌پژوهی آینده

یک بعد از هستی بشر که در فراسوی لحظه‌ی حال گسترش می‌یابد و همچون اصلی در انجام اقدامات در نظر گرفته می‌شود. این مفهوم، برخورداری از طرح، اهداف، نیت، غایات و مفاهیم را برای آدمی به همراه می‌آورد. می‌توان چنین پنداشت که بدون بعد آینده و این ظرفیت‌های فعال، اکنون از توان خویش تهی می‌گردد و از توانایی حمایت و تقویت هرگونه کنش انسانی، عاری می‌ماند. بنابراین،

آینده فضایی خالی یا قلمرویی ناشناخته - که عموماً چنین پنداشته می‌شود- نیست، بلکه آینده محتوایی ملموس دارد که می‌توان آن را کاوید، به تصرف خود درآورد، تصویر و ترسیم و حتی خلق کرد. باید توجه داشت که آینده را نمی‌توان پیشگویی کرد و هیچ واقعیت مطلق در مورد آینده وجود ندارد. بر این اساس بهتر است که آینده را در حوزه معرفت و دانش تفسیری دانست (رهنما و حسینی،

آینده‌نگاری

به نظر می‌رسد ارائه تعریف مشخص و دقیق از آینده‌نگاری به دو دلیل مشکل باشد. اولاً تفاوت دیدگاه‌های افراد مختلف که آینده‌نگاری را از حوزه موردعلاقه خود و یا احیاناً از حوزه دانش خود می‌نگرند، باعث می‌شود تا آنان تعریفی براساس دیدگاه موجود در آن حوزه یا دانش ارائه دهند. ثانیاً عمر کوتاه و سیر تجربیات گوناگون از این دانش باعث گردیده است که مفهوم آینده‌نگاری مرتباً تغییر یابد. جهت روشن شدن ابعاد مختلف آینده‌نگاری برخی از تعاریف مطرح شده در متون علمی را از منظر اندیشمندان این حوزه بیان کرده و درنهایت مورد مقایسه قرار می‌دهیم (زالی، ۱۳۸۸).

نظریات آینده‌نگاری

ردیف	نام	شرح
۱	بن مارتین ۱۹۹۵	آینده‌نگاری، فرآیند تلاش سیستماتیک برای نگاه به آینده بلندمدت علم، تکنولوژی، محیط‌زیست، اقتصاد و اجتماع می‌باشد که با هدف شناسایی تکنولوژی‌های عام نوظهور و تقویت حوزه‌های تحقیقات استراتژیکی صورت می‌گیرد که احتمالاً بیشترین منافع اقتصادی و اجتماعی را به همراه دارند.
۲	لوک جورجیو	به نظر وی آینده‌نگاری ابزاری سیستماتیک برای ارزیابی آن دسته از توسعه‌های علمی و تکنولوژیکی است که می‌توانند تأثیرات بسیار شدیدی بر رقابت صنعتی، خلق ثروت و کیفیت زندگی داشته باشند.
۳	هورتون	آینده‌نگاری فرآیند توسعه گسترده‌ای از دیدگاه‌ها در مورد راه‌های امکان‌پذیر برای توسعه آینده است که ایجاد درک کافی در خصوص این دیدگاه‌ها منجر به تصمیم‌گیری‌هایی می‌شود که بهترین فردای ممکن را خلق می‌کند.
۴	گویگان	آینده‌نگاری فرآیندی سیستماتیک، مشارکتی و گردآورنده ادراکات آینده است که چشم‌اندازی میان‌مدت تا بلندمدت را با هدف اتخاذ تصمیمات روزآمد و بسیج اقدامات مشترک بنا می‌سازد.
۵	وبستر	آینده‌نگاری فرآیند سازماندهی شده و هدفمندی است که انتظارات بازیگران مختلف در مورد تکنولوژی را با هم جمع کرده و چشم‌اندازهای استراتژیک در مورد آینده را تدوین می‌کند تا حامی و مصدق توسعه اقتصادی و اجتماعی گسترده گردد.
۶	لاوریدج	آینده‌نگاری توصیف مجموعه‌ای از رهیافت‌ها برای بهبود شیوه‌های تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی شامل تحلیل عوامل کلیدی مؤثر بر تغییرات جهت توسعه چشم‌انداز استراتژیک و پیش‌بینی هوشمند است.
۷	ریچارد اسلاتر	ریچارد اسلاتر آینده‌نگاری را یک ظرفیت عام جهت توانمندسازی بشر برای تفکر درخصوص آینده می‌داند.
۸	کمیسیون اتحادیه اروپایی (فرون)	آینده‌نگاری فرایند مشارکت سیستماتیک، اجتماع هوشمندانه و ساختن چشم‌انداز میان‌مدت و بلندمدت آینده است که با هدف شکل‌دهی تصمیمات جهت معماری فعالیت‌های آینده صورت می‌پذیرد

در جدول زیر تعاریف مطرح از طرف اندیشمندان با یکدیگر مقایسه شده است تا نکات اشتراک و افتراق این تعاریف از نظر اشاره به هشت وجه مختلف، مشخص شود.

مقایسه تعاریف آینده‌نگاری

نظریه پردازان	فرآیند	سازمانندی و سیستماتیک بودن	مشارکتی	ساخت چشم‌انداز	آینده بلندمدت	پیچ اقدامات	گردآوری ادراکات	اتخاذ تصمیمات	پیش بینی هوشمندانه
ودستر	*	*	*	*	*	*			
فورن	*	*	*	*	*	*	*	*	
مارتین	*	*	*	*	*				
لوک جورجیو		*	*	*	*				
هورتون	*	*	*	*	*	*	*	*	
مویگان	*	*	*	*	*	*	*	*	
ریچارد اساتر		*		*	*		*	*	*
لاوریدج		*		*	*		*	*	*
فورن	*	*	*	*	*	*	*	*	*

آینده‌نگری و تهیه تنظیم چشم‌انداز آینده، آن است که وسیله‌ای برای تنظیم امور و ترتیب اولویت مسائل در دستور کار آینده را فراهم می‌کند. رویدادهای آینده متفاوتند و تلاش‌های آینده‌نگری، آگاهی، آمادگی و یا مقابله با آن رویدادها را به وجود می‌آورد. بسیاری از رویدادها و تحولات آینده، به دلیل آنکه تحت کنترل نیستند به گونه‌ای اجتناب‌ناپذیر ظهور پیدا می‌کنند. غفلت از این گونه حوادث احتمالی آینده و عدم تدارک و برنامه‌ریزی برای کسب آمادگی در صورت بروز آن‌ها، نابخشودنی است. پاره‌ای از حوادث آینده، ناخواستنی و ناخوشایندند ولی می‌توان با پیش‌بینی و برنامه‌ریزی از بروز آن‌ها جلوگیری کرد و یا به نحوی از آثار و عواقب ناخوشایند آن‌ها اجتناب کرد. آینده‌نگری و برنامه‌ریزی بلندمدت برپایه‌ی چشم‌انداز آینده، یکی از راه‌های پیش‌بینی و مقابله با آن‌هاست.

روش تحقیق

این پژوهش به لحاظ هدف از نوع کاربردی است که با توجه به ماهیت تحقیق از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی

جمع‌بندی تعاریف و دیدگاه‌های مختلف از آینده‌نگاری بیانگر گستردگی حوزه دید کارشناسان خبره در خصوص علم آینده‌نگاری است با این وجود براساس شاخص‌هایی که در جدول آمده می‌توان گفت سازمان‌مندی و سیستماتیک بودن ساخت چشم‌انداز و آینده بلندمدت تنها نقطه اشتراک این تعاریف است که بعضاً برخی اندیشمندان به فرایند بودن این کار نیز تأکید کرده و برخی آن را بی‌اهمیت دانسته‌اند

ضرورت آینده‌پژوهی

سال‌هاست که هنگام شروع هرگونه فعالیت برنامه‌ریزی و مطالعه در مورد آینده، در همه‌ی سطوح منطقه‌ای و ملی و خرد و کلان، این پرسش مطرح می‌شود که چگونه بدون خطوط راهنمای آینده، می‌توان مسیر توسعه‌ی بخش، منطقه یا کشور را طراحی کرد. به دلیل نبود خطوط راهنمای آینده، پاره‌ای از مطالعات و برنامه‌ریزی‌ها اساساً انجام نمی‌شود یا با مفروضات دلخواه هر مطالعه‌کننده و کارشناس برنامه‌ریزی انجام می‌شد که آن فرض‌ها لزوماً مقبول طبع دیگران واقع نمی‌شد. کم‌ترین خاصیت

جدول ۱: مشخصات عوامل اولیه مؤثر بر حوزه سیاست‌گذاری صنعت گردشگری شهر مشهد و طبقه‌بندی آن‌ها

ردیف	نام شاخص	زیر مجموعه شاخص	تعداد
۱	اجتماعی	تقویت گفت‌وگو میان گردشگری نسبت به زیارت، سبک زندگی فراغتی، تقویت سیاست‌های مهمان‌نوازی، توسعه گردشگری فرهنگی در حوزه توس، نظام اطلاعاتی و آمار در حوزه گردشگری، افزایش نقش نهادهای مدنی و سمن‌ها، تغییر در الگوی سفر به صورت فردی یا خانوادگی	۷
۲	فناوری	دسترسی آزاد به اطلاعات، توسعه اینترنت اشیاء، توسعه شبکه‌های اجتماعی، توسعه اپلیکیشن‌های موبایلی	۴
۳	اقتصادی	رشد نسبی اقتصادی، کاهش نسبی تورم، ثبات نسبی هزینه حمل‌ونقل به ویژه بنزین، گرایش اقتصاد استان بر تنوع بخشیدن بر گونه‌های گردشگری، افزایش سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری، عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی	۶
۴	سیاسی	الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه، الگوی تعامل با کشورهای آسیای مرکزی، گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی، تداوم نا امنی منطقه، رویکرد ایدئولوژیک به توسعه گردشگری، کاهش تصدی‌گری دولت، میزان واگذاری اختیارات به سطوح استانی و محلی، عدم مدیریت یکپارچه گردشگری، نقش آستان قدس رضوی، توافق نهادهای بر سر چشم‌انداز مشترک	۱۰
۵	زیست‌محیطی	خشکسالی و بحران آب، تغییرات اقلیمی، ورود ریزگردها از ترکمنستان	۳

صحت ابزار گردآوری داده‌ها و یافته‌های تحقیق سنجیده شد. در مرحله بعد با تشکیل نقشه‌های اثر-وابستگی و ماتریس‌های اثر-وابستگی مستقیم و غیرمستقیم به تعیین نحوه ارتباطات و اثرگذاری‌های شاخص‌های بر یکدیگر و شناسایی پیشران‌های نهایی در حوزه مدیریت گردشگری کلان‌شهر مشهد پرداخته شده است.

یافته‌های تحقیق

انتخاب نهایی عوامل اصلی مؤثر بر توسعه گردشگری مذهبی کلانشهر مشهد

براین اساس برای این تحقیق ماتریسی 30×30 بر مبنای منطق ماتریس اثرات متقابل تشکیل گردید. در مرحله بعد با بهره‌گیری از نظرات کارشناسان و متخصصان داخلی آشنا و مسلط به مباحث مدیریت شهری و مدیریت گردشگری (متشکل از اساتید دانشگاهی و مدیران اجرایی) میزان اثرگذاری و اثرپذیری بین عناصر تحقیق براساس منطق تحلیل ساختاری و نرم‌افزار میک مک شناسایی گردید. نتایج حاصل از تحلیل مقدماتی ماتریس اثر متقابل نشان داد که درجه پرشدگی ماتریس $73/22$ درصد است که نشان می‌دهد عوامل انتخاب شده تأثیر زیاد و پراکنده‌ای بر همدیگر داشته و در واقع سیستم از وضعیت ناپایداری برخوردار بوده است از مجموع 659 رابطه ماتریسی قابل ارزیابی، 59 رابطه، معادل $8,9$ درصد دارای اثرات متقاطع

استفاده شده است. در این پژوهش ابتدا برای شناسایی شاخص‌های مؤثر در حوزه سیاست‌گذاری گردشگری مشهد از تکنیک $S^1-T^2-E^3E^4-P^5$ (STEEP) استفاده شده است. که در آن پیشران‌های اجتماعی، سیاسی، فناورانه، اقتصادی و محیط‌زیست حاکم بر سیستم گردشگری مشهد توسط خبرگان شناسایی می‌شود (جدول ۱)، سپس پرسش‌نامه‌ای براساس روش ماتریس اثرات متقابل و روش ماتریس ضرایب تحلیل اثر متقاطع برای طبقه‌بندی طراحی گردید. سپس با توزیع ابزار سنجش در بین کارشناسان گردشگری و آینده‌پژوهی (10 نفر استاد دانشگاه و 20 نفر کارشناسان و مدیران اجرایی شهر) از آن‌ها خواسته شد، با توجه به روش ماتریس اثرات متقابل و براساس نوع اثرگذاری شاخص‌ها بر یکدیگر در صورت عدم وجود اثر بین دو شاخص عدد صفر، در صورت وجود اثر ضعیف بین دو شاخص عدد یک، در صورت وجود اثر متوسط بین دو شاخص عدد دو، در صورت وجود اثر قوی بین دو شاخص عدد سه و در صورت وجود اثر بالقوه بین دو شاخص مقدار P را برای تعیین اثر دو شاخص وارد کنند. در مرحله بعد با تشکیل ماتریس اثرات متقابل در محیط نرم‌افزار آینده‌پژوهی میک‌مک میزان پرشدگی و

1. Social
2. Technological
3. Environmental
4. Economic
5. Political
6. Micmac

سه، روابط عامل‌های کلیدی بسیار زیاد بوده است و از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری زیادی برخوردار بوده‌اند. ۲۱۹ رابطه معادل ۳۳,۲۳ درصد دارای اثرات متقاطع ۲ بوده، یعنی نقش تقویت‌کننده داشته‌اند بدین معنی که رابط تأثیرگذار نسبتاً متوسط داشته‌اند. ۳۷۲ رابطه معادل ۵۶,۴ درصد دارای اثرات متقاطع ۱ بوده، عددشان یک بوده است بدین معنی که ضعیفی نسبت به هم داشته‌اند، ۲۴۱ رابطه

معادل ۳۶,۵ درصد از اثرات متقاطع صفر برخوردارند به این معنی است عوامل بر همدیگر تأثیر نداشته یا از همدیگر تأثیر نپذیرفته‌اند. به‌طور کلی از جدول بالا می‌توان نتیجه گرفت که اکثر روابط بین متغیرها دارای رتبه ۱ یا ضعیف برآورد می‌گردد و درنهایت نیز ۹ رابطه، عددشان P بوده است که نشان‌دهنده روابط پتانسیلی مستقیم و غیرمستقیم عامل‌ها بوده است.

جدول ۲: تحلیل اولیه داده‌های ماتریس و تأثیرات متقاطع

ابعاد ماتریس	تکرار	بدون تأثیر (تعداد صفر)	تأثیرگذار (۱)	تقویت‌کننده (۲)	توانمندساز (۳)	P تعداد	درجه پرشدگی	جمع
۳۰	۲	۲۴۱	۳۷۲	۲۱۹	۵۹	۹	۷۳,۲۲	۶۵۹

از طرف دیگر ماتریس براساس شاخص‌های آماری با ۲ بار چرخش داده‌ای از مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰ درصد برخوردار می‌باشد به طوری که هم ماتریس اثرات مستقیم و هم ماتریس تأثیرات بالقوه مستقیم به ترتیب ۹۵ و ۹۴ درصد بوده که حاکی از روایی بالای پرسشنامه و پاسخ‌های آن است.

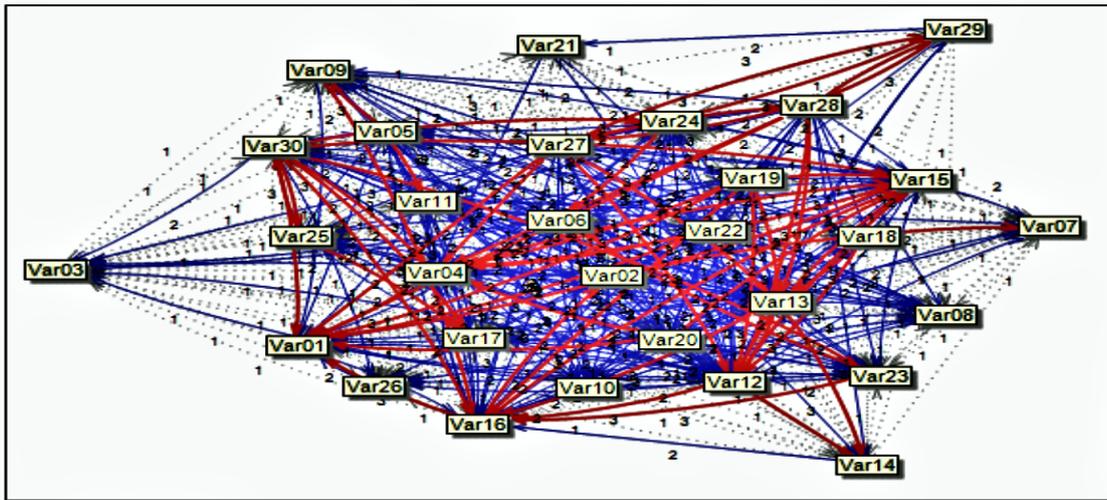
جدول ۳: تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرها بر همدیگر

ردیف	طبقه‌بندی	MDI		MII		شاخص‌ها
		تأثیرگذاری مستقیم	تأثیرپذیری مستقیم	تأثیرگذاری غیرمستقیم	تأثیرپذیری غیرمستقیم	
۱	اجتماعی	۲۸۳	۳۳۴	۳۲۴	۳۴۱	تقویت گفتمان گردشگری نسبت به زیارت،
		۱۷۲	۳۰۳	۲۰۸	۲۹۵	سبک زندگی فراغتی
		۱۶۲	۳۰۳	۱۸۶	۳۲۳	تقویت سیاست‌های مهمان‌نوازی
		۳۱۴	۲۷۳	۳۱۸	۲۱۶	توسعه گردشگری فرهنگی در حوزه توس،
		۲۶۳	۲۲۲	۲۵۹	۳۶۳	نظام اطلاعاتی و آمار در حوزه گردشگری
		۲۶۳	۳۱۴	۲۶۳	۳۲۱	افزایش نقش نهادهای مدنی و سمن‌ها
۲	فناوری	۱۸۲	۳۰۳	۱۸۱	۳۲۸	تغییر در الگوی سفر به صورت فردی یا خانوادگی
		۲۳۳	۳۷۴	۲۵۱	۳۲۹	دسترسی آزاد به اطلاعات
		۲۴۳	۲۹۳	۱۶۹	۳۰۳	توسعه اینترنت اشیا
		۲۵۳	۳۴۴	۲۴۲	۴۰۸	توسعه شبکه‌های اجتماعی
		۲۰۲	۳۹۵	۲۹۴	۳۹۹	توسعه اپلیکیشن‌های موبایلی

MII		MDI		شاخص‌ها	طبقه‌بندی	ردیف
تأثیر پذیری غیر مستقیم	تأثیر گذاری غیر مستقیم	تأثیر پذیری مستقیم	تأثیر گذاری مستقیم			
۴۸۴	۳۸۴	۵۱۶	۳۷۴	رشد نسبی اقتصادی	اقتصادی	۳
۴۷۹	۳۶۴	۵۰۶	۳۳۴	کاهش نسبی تورم		
۲۰۴	۱۳۴	۲۱۲	۱۲۱	ثبات نسبی هزینه حمل‌ونقل به ویژه بنزین		
۳۱۹	۳۷۴	۳۱۴	۳۲۴	گرایش اقتصاد استان بر تنوع بخشیدن بر گونه‌های گردشگری		
۵۶۲	۴۰۷	۵۵۷	۳۴۴	افزایش سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری		
۵۲۳	۵۷۲	۵۱۶	۵۷۷	عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی		
۵۱۰	۴۵۰	۳۵۴	۴۶۶	الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه	سیاسی	۴
۲۲۲	۳۲۵	۲۴۳	۳۹۵	الگوی تعامل با کشورهای آسیای مرکزی		
۳۸۹	۵۷۲	۵۲۶	۵۶۷	گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی		
۶۹	۲۴۹	۷۰	۲۵۳	تداوم نا امنی منطقه،		
۲۷۹	۲۳۲	۲۷۳	۳۱۴	رویکرد ایدئولوژیک به توسعه گردشگری،		
۴۶۶	۵۶۲	۳۹۵	۵۵۷	کاهش تصدی‌گری دولت		
۳۲۷	۳۲۰	۳۳۴	۳۸۵	میزان واگذاری اختیارات به سطوح استانی و محلی،		
۳۷۵	۵۶۲	۴۵۵	۵۵۷	عدم مدیریت یکپارچه گردشگری		
۳۲۹	۵۵۴	۳۴۴	۴۰۵	افزایش نقش آستان قدس رضوی،		
۵۷۷	۵۷۷	۵۷۷	۵۷۷	توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک		
۹۴	۳۳۴	۱۲۱	۳۲۴	خشکسالی و بحران آب،	زیست‌محیطی	۵
۶۷	۳۲۶	۱۰۱	۳۲۴	تغییرات اقلیمی،		
۸۴	۲۷۶	۱۱۱	۲۲۲	ورود ریز گردها از ترکمنستان		

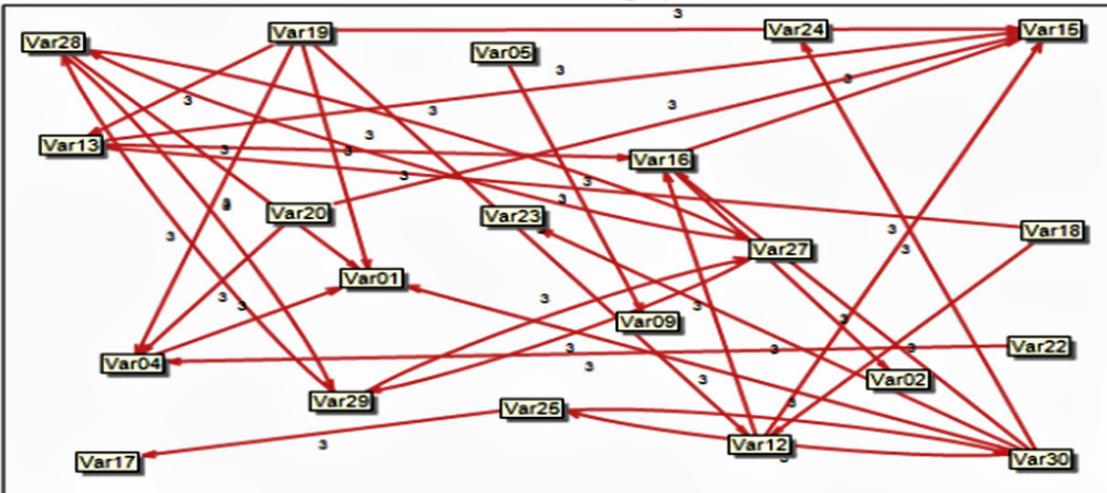

Direct influence graph

- Weakest influences
- Weak influences
- Moderate influences
- Relatively strong influences
- Strongest influences

Direct influence graph

- Weakest influences
- Weak influences
- Moderate influences
- Relatively strong influences
- Strongest influences

نمودار ۲: روابط مستقیم بین متغیرها (بسیار قوی)

با توجه به نقشه روابط مستقیم متغیرهای توسعه گردشگری کلانشهر مشهد، می‌توان گفت از ۳۰ متغیر پژوهش، بین ۲۱ متغیر روابط بسیار قوی تأثیر وجود دارد و تأثیرپذیرترین متغیر نقش آستان قدس رضوی (۲۸) می‌باشد که بیشترین تأثیر را در مقایسه با متغیرهای دیگر گرفته است و می‌توان متغیر هدف نیز آن را شناخت و در رتبه دوم متغیر توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک (۳۰) قرار می‌گیرد و سپس عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی و متغیرهای الگوی تعامل با کشورهای عربی حوزه خلیج فارس تأثیرگذارترین متغیرها شناسایی کرد.

جدول شماره ۴: رتبه تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرها برهمدیگر به تفکیک تأثیرپذیر و تأثیرگذار

غیرمستقیم					مستقیم						
رتبه	تأثیرپذیری غیرمستقیم	شاخص	رتبه	تأثیرگذاری غیرمستقیم	شاخص	رتبه	تأثیرپذیری مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیرگذاری مستقیم	شاخص
۱	۵۷۷	توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک	۱	۵۷۷	توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک	۱	۵۷۷	وافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک	۱	۵۷۷	عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی
۲	۵۶۲	افزایش سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری	۲	۵۷۲	گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی	۲	۵۵۷	افزایش سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری	۱	۵۷۷	توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک
۳	۵۲۳	عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی	۲	۵۷۲	عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی	۳	۵۲۶	گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی	۲	۵۶۷	گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی
۴	۵۱۰	لگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه	۳	۵۶۲	کاهش تصدی‌گری دولت	۴	۵۱۶	عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی	۳	۵۵۷	عدم مدیریت یکپارچه گردشگری
۵	۴۸۴	رشد نسبی اقتصادی	۳	۵۶۲	عدم مدیریت یکپارچه گردشگری	۴	۵۱۶	رشد نسبی اقتصادی	۳	۵۵۷	کاهش تصدی‌گری دولت
۶	۴۷۹	کاهش نسبی تورم	۴	۵۵۴	افزایش نقش آستان قدس رضوی	۵	۵۰۶	کاهش نسبی تورم	۴	۴۶۶	الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه
۷	۴۶۶	کاهش تصدی‌گری دولت	۵	۴۵۰	الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه	۶	۴۵۵	عدم مدیریت یکپارچه گردشگری	۵	۴۰۵	افزایش نقش آستان قدس رضوی
۸	۴۰۸	توسعه شبکه‌های اجتماعی	۶	۴۰۷	افزایش سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری	۷	۳۹۵	کاهش تصدی‌گری دولت	۶	۳۹۵	الگوی تعامل با کشورهای آسیای مرکزی
۹	۳۹۹	توسعه اپلیکیشن‌های موبایلی	۷	۳۸۴	رشد نسبی اقتصادی	۸	۳۹۵	توسعه اپلیکیشن‌های موبایلی	۷	۳۸۵	میزان واگذاری اختیارات به سطوح استانی و محلی

غیر مستقیم						مستقیم					
رتبه	تأثیر پذیری غیر مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیر گذاری غیر مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیر پذیری مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیر گذاری مستقیم	شاخص
۱۰	۳۸۹	گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی	۸	۳۷۴	گرایش اقتصاد استان بر تنوع بخشیدن بر گونه‌های گردشگری	۹	۳۷۴	دسترسی آزاد به اطلاعات	۸	۳۷۴	رشد نسبی اقتصادی
۱۱	۳۷۵	عدم مدیریت یکپارچه گردشگری	۹	۳۶۴	کاهش نسبی تورم	۱۰	۳۵۴	الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه	۹	۳۴۴	افزایش سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری
۱۲	۳۶۳	نظام اطلاعاتی و آمار در حوزه گردشگری	۱۰	۳۳۴	خشکسالی و بحران آب	۱۱	۳۴۴	افزایش نقش استان قدس رضوی	۱۰	۳۳۴	کاهش نسبی تورم
۱۳	۳۴۱	تقویت گفتمان گردشگری نسبت به زیارت	۱۱	۳۲۶	تغییرات اقلیمی	۱۱	۳۴۴	توسعه شبکه‌های اجتماعی	۱۱	۳۲۴	گرایش اقتصاد استان بر تنوع بخشیدن بر گونه‌های گردشگری
۱۴	۳۲۹	افزایش نقش استان قدس رضوی	۱۲	۳۲۵	الگوی تعامل با کشورهای آسیای مرکزی	۱۲	۳۳۴	میزان واگذاری اختیارات به سطوح استانی و محلی،	۱۱	۳۲۴	تغییرات اقلیمی
۱۴	۳۲۹	دسترسی آزاد به اطلاعات	۱۳	۳۲۴	تقویت گفتمان گردشگری نسبت به زیارت	۱۲	۳۳۴	تقویت گفتمان گردشگری نسبت به زیارت	۱۱	۳۲۴	خشکسالی و بحران آب
۱۵	۳۲۸	تغییر در الگوی سفر به صورت فردی یا خانوادگی	۱۴	۳۲۰	میزان واگذاری اختیارات به سطوح استانی و محلی	۱۳	۳۱۴	گرایش اقتصاد استان بر تنوع بخشیدن بر گونه‌های گردشگری	۱۲	۳۱۴	رویکرد ایدئولوژیک به توسعه گردشگری
۱۶	۳۲۷	میزان واگذاری اختیارات به سطوح استانی و محلی	۱۵	۳۱۸	توسعه گردشگری فرهنگی در حوزه توس،	۱۳	۳۱۴	افزایش نقش نهادهای مدنی و سمن‌ها	۱۲	۳۱۴	توسعه گردشگری فرهنگی در حوزه توس
۱۷	۳۲۳	تقویت سیاست‌های مهمان‌نوازی	۱۶	۲۹۴	توسعه اپلیکیشن‌های موبایلی	۱۴	۳۰۳	سبک زندگی فراغتی،	۱۳	۲۸۳	تقویت گفتمان گردشگری نسبت به زیارت

غیر مستقیم						مستقیم					
رتبه	تأثیر پذیری غیر مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیر گذاری غیر مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیر پذیری مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیر گذاری مستقیم	شاخص
۱۸	۳۲۱	افزایش نقش نهادهای مدنی و سمن‌ها	۱۷	۲۷۶	ورود ریزگردها از ترکمنستان	۱۴	۳۰۳	تقویت سیاست‌های مهمان‌نوازی	۱۴	۲۶۳	نظام اطلاعاتی و آمار در حوزه گردشگری
۱۹	۳۱۹	گرایش اقتصاد استان بر تنوع بخشیدن بر گونه‌های گردشگری	۱۸	۲۶۳	افزایش نقش نهادهای مدنی و سمن‌ها	۱۴	۳۰۳	تغییر در الگوی سفر به صورت فردی یا خانوادگی	۱۴	۲۶۳	افزایش نقش نهادهای مدنی و سمن‌ها
۲۰	۳۰۳	توسعه اینترنت اشیا	۱۹	۲۵۹	نظام اطلاعاتی و آمار در حوزه گردشگری	۱۵	۲۹۳	توسعه اینترنت اشیا	۱۵	۲۵۳	تداوم نا امنی منطقه
۲۱	۲۹۵	سبک زندگی فراغتی	۲۰	۲۵۱	دسترسی آزاد به اطلاعات	۱۶	۲۷۳	توسعه گردشگری فرهنگی در حوزه توس	۱۵	۲۵۳	توسعه شبکه‌های اجتماعی
۲۲	۲۷۹	رویکرد ایدئولوژیک به توسعه گردشگری	۲۱	۲۴۹	تداوم نا امنی منطقه	۱۶	۲۷۳	رویکرد ایدئولوژیک به توسعه گردشگری	۱۶	۲۴۳	توسعه اینترنت اشیا
۲۳	۲۲۲	الگوی تعامل با کشورهای آسیای مرکزی	۲۲	۲۴۲	توسعه شبکه‌های اجتماعی	۱۷	۲۴۳	الگوی تعامل با کشورهای آسیای مرکزی	۱۷	۲۳۳	دسترسی آزاد به اطلاعات
۲۴	۲۱۶	توسعه گردشگری در حوزه توس	۲۳	۲۳۲	رویکرد ایدئولوژیک به توسعه گردشگری	۱۸	۲۲۲	نظام اطلاعاتی و آمار در حوزه گردشگری	۱۸	۲۲۲	ورود ریزگردها از ترکمنستان
۲۵	۲۰۴	ثبات نسبی هزینه حمل‌ونقل به ویژه بنزین	۲۴	۲۰۸	سبک زندگی فراغتی	۱۹	۲۱۲	ثبات نسبی هزینه حمل‌ونقل به ویژه بنزین	۱۹	۲۰۲	توسعه اپلیکیشن‌های موبایلی
۲۶	۹۴	خشکسالی و بحران آب	۲۵	۱۸۶	تقویت سیاست‌های مهمان‌نوازی	۲۰	۱۲۱	خشکسالی و بحران آب	۲۰	۱۸۲	تغییر در الگوی سفر به صورت فردی یا خانوادگی
۲۷	۸۴	ورود ریزگردها از ترکمنستان	۲۶	۱۸۱	تغییر در الگوی سفر به صورت فردی یا خانوادگی	۲۱	۱۱۱	ورود ریزگردها از ترکمنستان	۲۱	۱۷۲	سبک زندگی فراغتی

غیرمستقیم						مستقیم					
رتبه	تأثیرپذیری غیرمستقیم	شاخص	رتبه	تأثیرگذاری غیرمستقیم	شاخص	رتبه	تأثیرپذیری مستقیم	شاخص	رتبه	تأثیرگذاری مستقیم	شاخص
۲۸	۶۹	تداوم نا امنی منطقه	۲۷	۱۶۹	توسعه اینترنت اشیاء	۲۲	۱۰۱	تغییرات اقلیمی	۲۲	۱۶۲	تقویت سیاست‌های مهمان‌نوازی
۲۹	۶۷	تغییرات اقلیمی	۲۸	۱۳۴	ثبات نسبی هزینه حمل‌ونقل به ویژه بنزین	۲۳	۷۰	تداوم نا امنی منطقه	۲۳	۱۲۱	ثبات نسبی هزینه حمل‌ونقل به ویژه بنزین

عوامل تأثیرگذار (پیشران‌های شگفت‌انگیز)

از میان ۳۰ عامل بررسی شده، عوامل و متغیرهایی در روش تأثیرات مستقیم و هم در روش تأثیرات غیرمستقیم به دست آمدند که به شرح جدول ذیل می‌باشند:

ردیف	عوامل کلیدی (تأثیرات مستقیم)	عوامل کلیدی (تأثیرات غیرمستقیم)
۱	عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی	توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک
۲	توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک	گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی
۳	گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی	عدم اطمینان وعدم هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی
۴	عدم مدیریت یکپارچه گردشگری	کاهش تصدی‌گری دولت
۵	کاهش تصدی‌گری دولت	مدیریت یکپارچه گردشگری
۶	الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه	افزایش نقش آستان قدس رضوی
۷	افزایش نقش آستان قدس رضوی	الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه
۸	الگوی تعامل با کشورهای آسیای مرکزی	افزایش سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری
۹	میزان واگذاری اختیارات به سطوح استانی و محلی	رشد نسبی اقتصادی
۱۰	رشد نسبی اقتصادی	گرایش اقتصاد استان بر تنوع بخشیدن بر گونه‌های گردشگری
۱۱	سهم بخش خصوصی از اقتصاد گردشگری	نسبت تورم
۱۲	نسبت تورم	بحران آب

بررسی عوامل کلیدی با توجه به روابط مستقیم و غیرمستقیم حاکی از آن است که تمام ذکر شده در تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم عیناً با تغییر کم در رتبه آن‌ها تکرار شده‌اند. بر همین اساس به نظر می‌رسد یافته‌های هر دو روابط مستقیم و غیرمستقیم کمک مؤثری به دستیابی به هدف پژوهش و همین‌طور به کیفیت سناریوهای آینده کلانشهر مشهد خواهد داشت.

نتیجه‌گیری

پیشرفت‌های علمی و ظهور علم جدیدی به نام آینده‌پژوهی به بشر توانایی داده که تفسیر دیگری از سرنوشت خود ارائه کند. آینده‌پژوهی علمی است که با شناخت مسائل و مشکلات موجود و شناسایی آینده مطلوب، با اتخاذ راهکارهای مناسب می‌توان به سمت آینده مطلوب گام برداشت. در واقع آینده‌پژوهی با ترسیم افق روشن از آینده، آگاهی از روند تحولات و تصمیم‌گیری بهنگام می‌تواند هر جامعه یا سازمانی را در یافتن بهترین راهکارها توانا تر سازد. بر این اساس و با توجه به اهمیت گردشگری و فقدان چشم‌انداز مشترک در این حوزه و همچنین تعدد نهادهای تصمیم‌گیر و سیاست‌گذار، شناسایی و شناخت پیشران‌های کلیدی می‌تواند در تهیه و تنظیم چشم‌انداز آینده که روندهای ممکن و مطلوب آینده گردشگری را پیش‌بینی و ترسیم کند و ضمن کنترل تحولات آینده، راهبردهای مناسب برای رسیدن به آینده مطلوب را در خصوص سیاست‌گذاران گردشگری قرار دهد براین اساس در این پژوهش سعی شده است با نگاهی آینده‌پژوهانه نسبت به شناسایی پیشران‌های کلیدی سیاست‌گذاری گردشگری مذهبی کلانشهر مشهد پرداخته شود تا از این طریق بتوان سناریوهایی متناسب با شرایط کلان‌شهر مشهد ارائه داد. در این پژوهش ابتدا برای شناسایی شاخص‌های مؤثر در حوزه سیاست‌گذاری گردشگری مشهد از تکنیک $S^1-T^2-E^3E^4-P^5$ (STEEP) استفاده شده است. که در آن پیشران‌های اجتماعی، سیاسی، فناورانه، اقتصادی و محیط‌زیست حاکم بر سیستم گردشگری مشهد توسط خبرگان معرفی گردید، سپس پرسش‌نامه‌ای براساس روش ماتریس اثرات متقابل و روش ماتریس ضرایب تحلیل اثر متقاطع برای طبقه‌بندی طراحی گردید. و در اختیار کارشناسان قرار گرفت. نتایج حاصل از پژوهش و نحوه توزیع و پراکنش متغیرها در

صفحه پراکندگی، نشان‌دهنده ناپایداری سیستم گردشگری در کلانشهر مشهد می‌باشد. براساس نتایج حاصل از خروجی نرم‌افزار میک مک، تعداد ۷ پیشران، با توجه به اینکه بیشترین مقدار تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم داشتند، به‌عنوان عوامل کلیدی انتخاب شدند که عبارتند از توافق نهادها بر سر چشم‌انداز مشترک، گرایش سیاسی غالب در دولت‌های بعدی، مدیریت یکپارچه گردشگری، کاهش تصدی‌گری دولت، عدم اطمینان و هماهنگی بخش خصوصی با بخش‌های دولتی، الگوی تعامل با کشورهای عربی منطقه و افزایش نقش آستان قدس رضوی می‌باشد. براین اساس می‌توان گفت که سیاست‌گذاری در حوزه گردشگری و زیارت در شهر مشهد در حال حاضر چارچوب ساختاری تثبیت شده‌ای ندارد. به عبارت دیگر دوگانگی گردشگری- زیارت سبب شده که توصیف واحدی از واقعیت گردشگری در نزد ذینفعان وجود نداشته باشد. توصیف واحد یک واقعیت مبتنی بر وفاق بر نقاط قوت و ضعف از سویی و فرصت‌ها و تهدیدها از سوی دیگر است. در صورتی که آنچه برای کلان‌شهر مشهد از منظر فرصت محسوب می‌شود، از مرجعی دیگر به‌عنوان تهدید تعریف شده است. این عدم وفاق بر توصیف وضعیت موجود سبب شده است که سیاست‌گذاری گردشگری در مشهد فاقد ثبات لازم باشد. از سوی دیگر نبود ارزش‌های مشترک بین سازمان‌های مختلف و دخیل در حوزه گردشگری باعث نبود چشم‌انداز مشترک بین این سازمان‌ها شده است. آستان قدس رضوی، سازمان میراث فرهنگی، شهرداری و شورای شهر که هر کدام به‌واسطه‌ی نظام برنامه‌ریزی مأموریت‌های متعددی را برای خود تعریف کرده‌اند، بنابراین در حوزه سیاست‌گذاری، ارزش‌های مشترک که منتج به چشم‌انداز مشترک می‌شود، می‌تواند موجب هم‌افزایی بیشتر بین نهادهای ذینفع و ذی‌نفوذ شود و مدیریت هماهنگ مقصد را امکان‌پذیر می‌سازد. بنابراین ضرورت وجود یک سازمان فرابخشی و هماهنگ‌کننده برای نظارت بیشتر بر عملکرد سازمان‌ها و تدوین یک سند چشم‌انداز مشترک که در آن وظایف هر یک از سازمان‌ها به‌خوبی مشخص گردیده باشد، سبب خواهد شد تا تمام سازمان‌ها به یک نسبت در سود و زیان اثرات گردشگری سهیم باشند.

1. Social
2. Technological
3. Environmental
4. Economic
5. Political

منابع

- مجله نامه اتاق بازرگانی، شهریور ۱۳۹۲، سال هشتاد و پنجم - شماره ۸۰، صص ۵۷-۵۳.
۱۲. دانایی‌فرد، حسن و کاظمی، سید حسین (۱۳۹۰). پژوهش‌های تفسیری در سازمان: استراتژی‌های پدیدارشناسی و پدیدارنگاری. چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
13. Selin, S., & Beason, K. (1991). Interorganizational relations in tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol 18, No 4, pp 639-652.
14. WTO, W. T. O. (2007). *A Practical Guide to Tourism Destination Management: World Tourism Organization*. Published and printed by the World Tourism Organization, edition 1 (November 2007), Madrid, Spain.
15. Padurean, L. (2010). Implementing Destination Governance. Working paper at the BEST EN Think Tank X, Networking for Sustainable Tourism. PP.193-201, Retrired from <http://www.besteducationnetwork.org/ttx/pdf/padurean.pdf>
16. Jamal, T. B., & Getz, D. (1995). Collaboration theory and community tourism planning. *Annals of Tourism Research*, Vol 22, No 1, pp186-204 (doi: [http://dx.doi.org/10.1016/0160-7383\(94\)00067-3](http://dx.doi.org/10.1016/0160-7383(94)00067-3))
17. Beritelli, P. (2011). COOPERATION AMONG PROMINENTFACTORS IN A TOURIST DESTINATION, *Annals of Tourism Research*, Vol. 38, No. 2, pp. 607-629 (doi:10.1016/j.annals.2010.11.015)
18. Beritelli, P. (2011). Tourist destination governance through local elites: Looking beyond the stakeholder level. *Kumulative Habilitationsschrift*, University of St. Gallen, Institute for Systemic Management and Public Governance. St. Gallen.pp 3-43
19. STEVIC, I., & BREDA, Z. (2014). Tourism destination governance: The case of UNESCO World Heritage Site of Oporto city. *Revista Turismo & Desenvolvimento University of Aveiro*, Vol 2, No 21/22. PP.189-199
20. Nordin, S., & Svensson, B. (2007). Innovative destination governance. *ENTREPRENEURSHIP AND INNOVATION*, Vol 8, No 1, 53-66.
21. Miles, I. and Keenan, M. (2002). *Practical Guide to regional Foresight in the United, Kingdom*". Prest Policy Regional in Engineering, Science and Technology, University of Manchester United Kingdom.
۱. بهشتی، محمدباقر و زاری، نادر، ۱۳۸۹، شناسایی عوامل کلیدی توسعه منطقه‌ای با رویکرد برنامه‌ریزی بر پایه سناریو: مطالعه موردی استان آذربایجان شرقی، دوره ۱۵، شماره ۱
۲. تدبیر، ۱۳۸۶، آینده‌شناسی ضرورتی برای ورود مقتدرانه به فردا، سال دوم، قسمت هجدهم، ۱۷۹
۳. تقدیسی، احمد، وارثی، حمیدرضا، احمدیان، مهدی و عسکری، حمید (۱۳۹۴)، شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری در مناطق روستایی (مطالعه موردی: مناطق روستایی شهرستان جیرفت)، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، سال ۱، شماره ۱
۴. زالی، نادر و بهشتی، محمدباقر (۱۳۸۸)، شناسایی عوامل کلیدی توسعه منطقه‌ای با رویکرد برنامه‌ریزی بر پایه سناریو (مطالعه موردی استان: آذربایجان شرقی)، نشریه برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره ۱۵ شماره ۱
۵. زالی، نادر (۱۳۹۰)، آینده‌نگاری راهبردی و سیاست‌گذاری منطقه‌ای با رویکرد سناریونویسی، فصلنامه علوم سیاسی مطالعات راهبردی، دوره ۴ شماره ۵۴.
۶. کاظمی، مهدی (۱۳۸۹)، مدیریت گردشگری، انتشارات سمت، چاپ دوم.
۷. قادری، رضا، هادیان، زهره، کاوه ابوبکری، طاهره، (۱۳۹۰)، استراتژی گردشگری برنامه‌ریزی منطقه‌ای با استفاده از روش SWOT، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال اول، شماره ۳، صص ۲۷-۴۳
۸. میرکتولی، جعفر و مصدق، راضیه (۱۳۸۳) بررسی وضعیت گردشگری روستایی و نقش آن در رونق صنایع‌دستی) پژوهش موردی: دهستان استرآباد جنوبی، (مجله مطالعات پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، شماره ۷
۹. صابری‌فر، رستم؛ شیدائی، هادی (۱۳۹۲) آشکارسازی موانع فراروی مدیریت شهری در راستای دستیابی به پایداری شهری (مورد مطالعه: کلانشهر مشهد) اولین همایش ملی جغرافیا، شهرسازی و توسعه پایدار، تهران، انجمن محیط‌زیست کومش، دانشگاه صنعت هوایی، http://www.civilica.com/Paper-GUPSD01-GUPSD01_0479.html
۱۰. قاسمی، محمد (۱۳۸۹) چند پارچگی مدیریت سازمان‌های مرتبط با گردشگری مذهبی - فرهنگی کلان‌شهر مشهد، دومین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، ۲۹ و ۳۰ اردیبهشت ماه ۱۳۸۹، مشهد.
۱۱. حسن‌پور، محمود (۱۳۹۲) نگاهی به جایگاه صنعت گردشگری در ساختار اداری ایران و مقایسه آن با برخی از کشورهای پیشرو،